

МЕТАФОРИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДІЙСНОСТІ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»

У статті розглядається емоційність та аксіологічність семантики метафоричних виразів у прозовому романі Л. Костенко «Записки українського самашедшого»; аналізується функційна й концептуальна специфіка метафорики, яка є ключем до розуміння світосприйняття головного героя твору.

Ключові слова: роман, записки, метафора, оповідач.

В статье рассматривается эмоциональность и аксиологичность семантики метафорических выражений в прозаическом романе Л. Костенко «Записки украинского самашедшего»; анализируется функциональная и концептуальная специфика метафорики, которая является ключом к пониманию мировосприятия главного героя произведения.

Ключевые слова: роман, записки, метафора, рассказчик.

Прозовий роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» зробив гучний резонанс у колі сучасних літературознавців. Перші відгуки на цей твір були опубліковані в літературно-критичних статтях О. Галича, Ю. Горблянського та М. Кульчицької, П. Іванишина, Г. Левченко, Н. Нікітіної, Я. Поліщука та інших. Увага дослідників була зосереджена на розкритті ідейного-тематичного й жанрово-стильового аспектів, аналізі образної структури та проблематики твору. Г. Левченко наголосила на тому, що прозовий роман письменниці написано «лаконічною, яскраво метафоричною, а подекуди й афористичною мовою», що передбачає «багату емоційну гаму з боку реципієнта» [5, с. 88].

Як зазначає С. Єрмоленко, українці вже понад півстоліття «живуть у силовому полі естетики поетичного слова Ліни Костенко» [1, с. 6]. Одним із ключових компонентів цієї естетики є метафора. Вона займає важливе місце у відтворенні індивідуально-авторського сприйняття і творчого осмислення дійсності письменницею. Роль метафорики в поетичних творах Ліни Костенко Л. Кравець характеризує як «один із основних засобів трансформації буденних понять у високу інтелектуальну поезію, у світ культури, упорядкований, організований та інтерпретований відповідно до духовних потреб нації. У них виявляються такі риси мовотворчості

письменниці, як шляхетна простота й інтелектуалізм, емоційність і філософічність, поетична віртуозність і висока естетичність» [3, с. 49].

Довершені поетичні метафори Ліни Костенко розглянуто в лінгвістичних і літературознавчих працях О. Акастьолової, Н. Ашиток, Л. Кравець, Л. Краснової, Л. Пустовіт, Н. Слободи та інших. Але розвідки, яка була б присвячена аналізу метафорики роману «Записки українського самашедшого» ще не існує. Це спонукало звернутися до заявленої у статті теми. Метою дослідження є розкрити функційну й концептуальну специфіку метафор Ліни Костенко у прозі.

Як відзначає Т. Пемпусь: «Метафора в художньому тексті несе великий заряд суб'єктивного сприйняття, індивідуального світовідчуття, особистої системи цінностей митця» [7]. Досліджуючи роль метафори в системно-цілісній організації художнього твору, Ю. Тимошенко виявляє її безпосередню залежність від типу авторської свідомості. Літературознавець також наголошує на стилістичній маркованості метафоричних виразів, адже «той чи той стиль актуалізує в метафорі якусь певну грань її внутрішньої структури — те, що потрібне йому як репрезентанту цілісної світоглядно-естетичної системи» [10].

Традиційно прийнято вважати, що метафора «тяжіє до поезії, ліризує зображально-виражальні можливості мови» [6, с. 35]. Разом з тим, метафоричні вирази є одним із засобів створення експресивності в прозі, поряд із порівняннями, епітетами, антитезами тощо. Відмінності між поетичною та прозовою метафорою Л. Пустовіт визначила через специфічне завдання метафори в прозовому тексті, спрямоване на «відображення суті конфлікту», адже «завдяки метафоричності точніше вимальовуються деталі загальної дії» [9, с. 40]. Крім того, метафора в прозовому творі концентрує більший заряд експресивності, порівняно з іншими тропами, і дає здатність для розвою сміливих авторських асоціацій, що підсилюють інформативну складову художнього тексту.

Особливістю метафорики роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» є потужний емоційний та аксіологічний потенціал, який використовується для активізації інтелектуальної діяльності реципієнта, змушує замислитися над актуальними й злободенними проблемами сьогодення сучасників. Роман написано від імені 35-річного київського програміста, який глибоко й болісно сприймає всі вади і трагедії сучасності, пропускаючи їх через власну душу. Його, ніби хвилює, накриває величезною кількістю інформації, у хаотичному напливі якої звичайна людина губиться. Як наслідок, особистість зазнає тотального відчуження рідних і знайомих, переростаючи у відчуження від усього світу. Домінантою вираження світосприйняття оповідача є влучні, експресивні метафори, які є маркером внутрішнього стану героя, реакцією на події, що відбуваються як в особистому житті так й у світі. Як справедливо відзначав О. Потебня, «необхідність метафори (або метафоричного порівняння) виявляється

особливо промовисто в тих випадках, коли нею виражені складні, розмиті ряди думок, породжені багатьма діями, словами тощо» [8, с. 205].

У романі умовно можна виокремити дві групи метафор: перша пов'язана з вираженням «Я» (або мікрокосму, внутрішнього світу головного героя); друга група об'єднує метафори на позначення макрокосму (все те, що оточує «Я»: родина, друзі, робота, події в Україні та світі тощо). Смісловий і психологічний зв'язок мікрокосму особистості з макрокосмом навколишнього світу схематично відтворимо як колову діаграму, де «Я» знаходиться в центрі кількох кіл: «Сім'я та оточення», «Київ. Майдан», «Україна» та «Світ». Фактично, вони взаємодіють в одному напрямі – життя оповідача з родиною, як і багатьох киян, обертається у вирі потужних світових змін. Як на українській, так і на глобальній світовій арені, пересічна особистість відчуває себе мізерною піщинкою, нездатною впливати на перебіг подій.

Внутрішній світ головного героя є основним об'єктом метафоризації, «коли весь огром людських думок, переживань уконкретнюється в одній особистості, коли й історія подається через душу однієї конкретної людини, олюднюється, інтимізується» [1, с. 8]. Індивідуалізація образу оповідача зумовлена введенням у метафору специфічної термінологічної лексики зі сфери програмістики, що створює асоціативну свіжість, новизну, інтелектуальну семантичну домінанту: «Я системний програміст. У мене в голові добрий процесор» [2, с. 67], «Мегабайти моєї пам'яті привалили інформація» [2, с. 13], «Файли моєї пам'яті хочуть струснути всі ці кошмари. На моніторі свідомості хочу намалювати щось красиве і добре» [2, с. 105].

Семантичне ядро багатьох метафор містить концепт «інформація» або «інформаційний», навколо яких розгортається низка асоціацій, зумовлених реагуванням свідомості наратора на вплив інформаційного потоку: «Гортаю стоси газет, заходжую на сайти, читаю інтернет-видання, купую часом навіть якусь жовту пресу – просію, прошеретую, може, й добуду з того інформаційного мотлоху якийсь об'єктивний факт» [2, с. 85]. Вони характеризуються негативним емоційним забарвленням, зумовлені переконанням героя в продукуванні ЗМІ «духовного канібалізму» [2, с. 66]: «Ось ви думаєте, що ви люди, а щомиті вас можуть підсмажити. Кого чуткою, кого пліткою – крутнуть рожен компромату, і зашкварчить чорний піар» [2, с. 66]. Оповідач метафорично сприймає вплив інформації з теле- і радіоноvin, газет, журналів, Інтернету як «кліп одного дня» [2, с. 86], який складають «дублі денних кошмарів» [2, с. 28]. Це створює відчуття катастрофізму, апокаліптичності, приреченості буття людини в сучасному світі на страждання.

Свідомість «Я» не встигає систематизувати й перетравлювати такий величезний струмінь новин. Використання в метафоричних виразах концепту «абсурд» сигналізує про втрату оповідачем надії, поглиблення психологічної кризи, що виникла як наслідок розчарування в абсурдності сьогоденного існування людства: «Обростаєм абсурдом» [2, с. 12], «Я проламуюсь крізь

абсурд» [2, с. 85]. Для того, щоб бодай частково «розвантажити психіку» [2, с. 16], головний герой пише щоденник, щоб у суцільному хаосі створити хистку, але більш-менш сталу систему цінностей та орієнтирів, знайти себе у світовому просторі, подолати комунікативну прірву в особистих стосунках з дружиною, сином, батьком, друзями, прірву між Україною і світом, подолати відчуження між внутрішнім мікрокосмом і глобальним зовнішнім макрокосмом: «З проекції Космосу я землянин... Щодо мого батька, я його син. Щодо сина, я його батько. Щодо жінки, ніби я мужчина. Така система координат робить мене стереоскопічним, багатовимірним і органічно вписаним у світовий, ба навіть у космічний контекст» [2, с.165].

Ліна Костенко нерідко акцентує увагу читача на метафоричному стилі сприйняття дійсності свідомістю головного героя – це є його індивідуальною особливістю, що водночас перетворюється в художню «родзинку» всього твору. Отже, саме слово «метафора» вживається в тексті як концепт, оголює художній засіб з метою більш експресивного впливу на почуття реципієнта: «В Іспанії у містечку Памплони фестиваль Сан-Ферміо. Випускають биків у вузьенькі вулиці... Головне – коли тебе збили, намагайся відкотитися вбік... Якщо сприймати це як метафору, то я відкотився вбік. І лежу на узбіччі сучасності, а вона двиготить далі з налятими кров'ю очима. За нею женуться, штрикають ножами й дрюччям, вона відчайдушно відбивається, мотає головою, когось уже підняла на роги, а вони її б'ють, підривають бомбами, роз'яtringють, провокують. І вона реве, і мчить, і вибухає люттю, і розтоптані люди й народи стогнуть, і нема Гемінгвея, що написав би цю криваву фієсту сучасності» [2, с.163]. У такі емоційно напружені моменти метафора переростає обсяг словосполучення і речення, розгортається в абзац або декілька абзаців.

Інколи цілий фрагмент тексту пронизаний метафоричними вставками, що є варіаціями думок головного героя на певну тему: «...Метафори кульгають. А надто, коли йдеться про світову шахівницю... / ...Ти ж на цій шахівниці пішак, завжди над тобою нависають чийсь пазурі й клішні, хочуть тебе переставити згідно своєї гри... / ...Хто ті grosмейстери, що переставляють фігурки на шахівниці планети Земля?» [2, с.315–316]. Такі метафоричні конструкції вирізняються свіжістю семантичного наповнення й своєрідністю розкриття авторської манери. Вони вдало відтворюють потік людської думки, де ідея формується шляхом сплетення різнорідних за змістом асоціацій.

Функційно важливим у романі є співвідношення метафор сім'я / оточення, яке відзначається виразною ліричністю через передачу емоції головного героя у стосунках з дружиною, сином, батьком, тещею. У поетичних образах відтворено почуття оповідача, викликані кризою у подружніх стосунках або ж відновлення взаєморозуміння у родині: «...я щоразу пізніше лягаю спати, щоб не зустрітися з нею в Льодовому океані простирадл» [2, с.108]; «Зійдемося ввечері, не наговоримось, новини дивимося разом... і настає мить, коли я не витримую, несу її на руках до

канапи, і ми любимося у відсвітах світових катаклізмів, у стрілянині, зойках і вибухах – якось особливо жагуче відчуваєш жінку на цій фонограмі світового безумства...» [2, с.190]. У свідомості головного героя прокидаються високі й небуденні думки, коли «кохання вдаряє в душу» [2, с.157]. За допомогою метафор письменниця досягає багатогранності образу самашедшого, підкреслюючи додаткові емоційні відтінки – ніжності, любові, вдячності, відданості, жертвності тощо.

Метафора відіграє важливу роль у характеристиці оповідачем українського соціуму та світової громадської спільноти. Думки головного героя зосереджені на викритті гострих соціальних, культурних, політичних, економічних, екологічних проблем. У цих метафоричних виразах домінують декілька провідних концептів: «українське суспільство», «людство», «історія», «політика» тощо. Вони тісно пов'язані між собою за змістом.

Оповідач стурбований культурним і морально-етичним занепадом українського суспільства, на що вказує низка метафор: «Живемо у липкій атмосфері звироднілого суспільства. Моральний лепрозорій розповсюджує коросту слів» [2, с. 290]; «Шизоїдний сель свідомості заливає суспільство» [2, с.105]. Зниження ролі патріотизму в житті сучасної людини, втрата історичних коренів через процес суцільної глобалізації, зумовлює нехтування національною культурою на противагу нав'язаній, модній масовій культурі Заходу: «Культура буде блювати кров'ю, літати на крилах скандальних сенсацій...» [2, с.63]. На цьому тлі головний герой порушує одну з найболючіших проблем – мовну: «Зникає наш горизонт. Всихають наші джерела. ...мову заносять піски духовних пустель. Нема України в душах» [2, с. 221–222].

Метафори, що розкривають семантику концепту «історія» в романі, характеризуються досить складним полем асоціацій. Наприклад, проблема, що розгортається в реченні чи абзаці, завершується експресивним і влучним метафоричним висловом, який акумулює виразну авторську оцінку. Таким є запис оповідача про проведення в Києві військового параду на честь визволення України від фашистських загарбників: «Вгорі на трибуні їх вітають достойники, дехто з яких і в армії не служив. Вони усміхаються, перемовляються, провладний кандидат пригощає соратників карамельками. Один охоче посмоктує, але президент Росії заперечливо хитає головою. Він не якийсь, щоб на параді в честь перемоги над фашизмом смоктати карамельки. Народ дивиться, народ фіксує, карамелька падає на терези Історії» [2, с. 381]. Саме індивідуально-авторська метафора «концентрує і узгоджує у своєму семантичному полі найвіддаленіші та найнесумісніші асоціації, а тому постає суцільним нечленованим тропом, якому властиве... відносно декодування, можливість розгортатись у внутрішній сюжет, не доступний для раціонального тлумачення» [6, с. 35].

Критична оцінка оповідачем сучасного стану політичного життя в країні знаходить вираження в метафоричних конструкціях, семантика яких базується на концепті «політика», «політичний»: «Відчутно міняється

політичний клімат» [2, с. 384]; «...цілковитий політичний галлюциноз» [2, с. 398]; «...у політичному закуліссі ведуться якісь змови і перемови...» [2, с. 397]; «От і опустилася перед нами ще одна завіса. Тільки та була залізна, а ця прозора, Шенгенська. Весь наш політичний хорор буде видно, як у кіно» [2, с. 340]; «Великий народ обирає карликів, маріонеток, і що цікаво, – не він їх, а вони його сіпають за мотузочки у цьому політичному вертепі» [2, с. 15]; «Політичні клоуни жонглюють словом „народ”» [2, с. 350]. Ці метафори саркастично викривають недолугість, абсурдність політичної ситуації в Україні протягом останніх років, адже керування державою скоріше нагадує безглузде шоу, ніж відповідальну справу.

З іронією оповідач говорить про майбутні вибори в парламент, які постають індикатором у розкритті ставлення політиків до українського народу: «Заздалегідь готують електоральне поле, засівають його гречкою і обіцянками» [2, с. 56]. Свідомість героя часто малює владу в образі звіра: «Схарапуджена влада прищулюється і випускає кігті» [43, с. 78]. Українська політична арена метафорично постає в образі тераріуму: «Як на мене, то політичний тераріум ворухиться деінде. І крім наших тутешніх плазунів, не посліднє у ньому місце посідає гадюка російська чорна» [43, с. 82], або ж зоопарку: «На урочистому засіданні виступав президент... зробив цінне визнання: «Ми стали втричі бідніші», пояснивши це тим, що нас випустили із зоопарку... Не уточнив, правда, хто ким був у тому зоопарку – хто удавом, хто кроликом, хто птахом в клітці. Що при нинішньому розкладі політичних сил вельми суттєво» [43, с. 168]. Оповідач їдко висміює пристосуванство й дволикість політичних діячів з допомогою експресивної метафори: «Члени партій і фракцій линяють, і це перша ознака назріваючих змін – вони перебігають у інші вольєри. / Огидне явище – депутатська линька. В'їхали на одній партії, злиняли в іншу. Шерсть літає в повітрі, як тополиний пух» [2, с. 385].

Цікавими з погляду творення є метафори, побудовані на асоціативних зв'язках із певною подією, що відбулася у світі, на інформативному тлі якої герой порушує актуальні, філософські проблеми, сформульовані у риторичних питаннях, натяках: «Автобус Мілан – Венеція врізався у стіну тунелю. / В Німеччині пасажирський поїзд зіткнувся з електричкою через несправний семафор. / Якийсь всесвітній семафор несправний. Не туди їде людство» [2, с. 293–294]; «У Японії під час міжнародних змагань загорілася повітряна куля, аеронавти летіли у палаючому кошику, вискакували на льоту, – а куди людству вискакувати зі своєї земної кулі?» [2, с. 247].

Отже, змістове наповнення метафорики роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» характеризується глибоким чуттєвим осмисленням основних аспектів буття людини. Для роману, як і ліричної спадщини письменниці, властива «глобальна метафорика» (Л. Краснова), яка охоплює весь текст як цілісну структуру. Інтелектуальна метафора виражає емоційну тональність оповіді в «Записках...», з формального боку часто поєднується з виразними епітетами, порівняннями, антитезами, на мовному

рівні охоплює неологізми й пароніми, які створюють ефект новизни і яскравості пробуджених асоціацій. Деякі метафоричні вирази детермінують крилатість думки й перероджуються в афористичні вислови, вражають філософічністю: «Епоха дуже отруйна» [2, с. 179]; «Сюрреалістичний Вавилон сучасного світу» [2, с. 341]; «А нашу мову заносять піски духовних пустель. Нема України в душах» [2, с. 222]; «Ми птиці інформаційного простору» [2, с. 224]. Метафоричні вирази акумулюють викривальний, іронічний, саркастичний, драматичний пафос осмислення дійсності. Їх семантичне ядро складає низка концептів: «інформація», «історія», «політика», «суспільство» тощо, – які відображають вузлові ланки світоглядної системи головного героя твору, коло його інтересів.

Функційна специфіка метафор у прозовому творі Ліни Костенко полягає в експресивному відображенні проблематики твору, а також внутрішнього конфлікту самашедшого з сучасною дійсністю. Значення метафори як виразника поглядів, думок та оцінок оповідача виявляється на ідейному, тематичному, проблемному рівнях твору. Оскільки саме влучними метафоричними виразами оповідач реагує на негаразди в родині (криза у стосунках з дружиною, неслухняність сина, критика найближчого оточення за націоналістично спрямовані погляди, звільнення з роботи через скорочення й глобальну економічну кризу, неможливість самореалізації як кваліфікованого фахівця та інші); події, що вирують у столиці держави – Києві, яка репрезентує всю Україну з оцінкою економічного, політичного, культурного життя; глобальні світові проблеми (конфлікт між США та Афганістаном, що може призвести до Третьої світової війни, порушення екологічного питання, збереження природних ресурсів планети; оцінка психологічного напруження світової громадськості через інформаційний хаос, який продукує масове відчуження й байдужість людей одне до одного, «дисфункцію душ»). Отже, метафора в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» забезпечує цілісність і неповторність поетики твору.

Список використаних джерел

1. Єрмоленко С. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко / С. Єрмоленко // Культура слова. – К.: Видав. дім Дмитра Бураго, 2010. – Вип. 73. – С. 6–16.
2. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
3. Кравець Л. «І десь над гранями свідомості є те, чого іще нема» (метафора Ліни Костенко) / Л. Кравець // Культура слова. – К.: Видав. дім Дмитра Бураго, 2010. – Вип. 73. – С. 43–49.
4. Краснова Л. Грані поетичної майстерності / Л. Краснова // Урок української. – 2000. – № 2. – С. 26 – 30.

5. Левченко Г. Необароковий діаріуш людства Ліни Костенко / Г. Левченко // Слово і Час. – 2011. – № 5. – С. 84–89.
6. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – Т.2. – 624 с.
7. Пемпусь Т. С. Метафора: теоретико-літературний аспект / Т.С. Пемпусь // Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1072/1/06ptstla.pdf>.
8. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / Сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с.
9. Пустовіт Л. О. Засоби вираження метафори / Л. О. Пустовіт // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1976. – Вип. 11. – С. 34–42.
10. Тимошенко Ю. В. Метафора в структурі художньої свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.06. «Теорія літератури» / Ю. В. Тимошенко. – К., 2001. – 17 с. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/142145>.

Annotation

Literary critics rightfully define that one of the most characteristic features of individual author's style of poetry by Lina Kostenko is the rich metaphor. With the publishing writer's first prose novel named "Notes of Ukrainian samashedshy" rising up the question of study functional and contextual specificity of metaphorical expressions in this work. The using of metaphor in prose aims to reflect the essence of the conflict. Also the metaphor in prose work is one of the main tools for creating expressivity, promotes the emergence of daring authorial associations that enhance the informative part of a literary text.

The feature of the metaphors from the L. Kostenko's novel "Notes of Ukrainian samashedshy" is a powerful emotional and axiological potential, which is used to enhance the intellectual activity of recipient, impulse to think about actual problems of present. The novel is written by 35-years-old Kiev programmer, who deeply and painfully perceives all the flaws and tragedies of our time. He is covered a huge wave of information in a chaotic influx of which an ordinary man is lost. As a result, the person suffers from total alienation of relatives and friends, growing into estrangement from the world.

Well-aimed, expressive metaphor is a dominant of expression the protagonist's worldview, a marker of his state of mind, a reaction to the events, that taking place in his personal life as well as in the world. According to that, the semantic core of many metaphors contains the concept of "information", which is set around the series of associations determining by reaction of narrator's consciousness for the influx of information flow. Using the concept of "absurd" in metaphorical expressions signals the loss of hope by narrator, deepening psychological crisis, that is came up as a result of frustration at the absurdity of human existence.

Also metaphor plays an important role in the narrator's characteristic of Ukrainian society and the worldwide community. The thoughts of the protagonist

are focused on the critical detection of social, cultural, political, economic and environmental problems. In the metaphorical expression dominated a few major concepts: “Ukrainian society”, “humanity”, “history”, “politics” and so on.

Therefore, the meaningful of the metaphors from the L. Kostenko’s novel “Notes of Ukrainian samashedshy” is characterized by a deep understanding of basic sensory aspects of the human existence. Functional specificity of metaphors in this prose work is in expressive reflection of the problems of the writing, and also in the internal conflict of the main character with the contemporary reality. The value of the metaphor detected into ideological, thematic and problem levels. In addition to that, the metaphor of the L. Kostenko’s novel “Notes of Ukrainian samashedshy” ensures the integrality and uniqueness of the poetics of the work.

Keywords: novel, notes, metaphor, narrator.